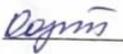
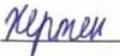

Муниципалдыг бюджеттиг ниити билиг албан чери
Шуй ортумак ниити билиг школазы Шуй суур муниципалдыг район
“Тыва Республиканын Бай-Тайга кожуун”

Школаның немелде
өөредилге харыылаар
башкызы көргөн. 30.08.2024

 /Оржак Р.Д./

Директорнун кижизидлге
талазы-биле оралакчызы
чөпшээрэн. 30.08.2024

 /Хертек Ш.М./

Школаның директору
4 дугаар дужаалы-биле
бадылаан. 30.08.2024

 /Шагаалан О.О./

КЛАССТАН ДАШКААР “УЛУСЧУ УЖУРЛАР” КУРУЗУНГА
КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАЛЫГ ПЛАННААШКЫН
2024-2025 өөредилге чылы

Класс: 5.

Өөредилгениң деңгели: ФКӨС

Өөредилгениң номунун автору, ады, үндүргөн чылы: Г.Д.Сундуй “Улусчу
ужурлар” 5-6 класс

Үндөзилээн пргограмма: С.Б.Байыр-оол, С.К.Монгуш, Ч.Ш.Ондар, С.Ч.Шулуу-Маадыр
“Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чаңчылдарын өөредири”

Календарь-темалыг планнашкынны
дээди категориянын тыва дыл, чогаал
башкызы Оолак Алимаа Достай-ооловна
тургускан.

Шуй – 2024 чыл

Тайылбыр бижик

Тыва төрөл бөлүк улус (ада-ие, хан төрөл кижилер) ажы-төлүнүн мөзү-бүдүжүн черниң географтыг туружунун болгаш агаар-бойдустан байдалына, амыдыралдың кол ажыл-агыйының аайына дүүштүр хевирлеп келген. Ооң-биле чергелештир кады болгаш кожа-хелбээ чурттап чоруур өске чоннарның культуразын база ооң тыва улустун чаңчылдары-биле дөмей азы аңгы талаларын ажы-төлүнге көргүзүп, тайылбырлап, оларның- биле найыралдыг болурун сургап чораан. Ынчангаш бо программаларда тываларны кижини төрөлгөтөн-биле тудуш, ооң бир онзагай культуралыг чону көргүзерин автор оралдашкан.

Программаларны 12 (60) чыл эргилделиг календарына база чашажы-төлдүн мөзү-бүдүжүн сүзүктөп хевирлээр деп аал педагогиказының концепциязына үндэзилеп тургустунган. Ооң кол утказы – бирги назын эргилдезинге чедир уругларның мөзү-бүдүжүнүн шынарын оларның ада-иези база чоок төрөлдери тургузар. Уругларны сүзүктөп кижизидери дээрге тыва улусчу педагогикада мөзү-бүдүш кижизидилгезинин уран аргазы болуп турарболгаш улуг кижилерниң аңаа хамаарышкан дорт хүлээлгелерин айтып тураругланышкын болур. Ону тодаргайлаарга мындыг:

- чоннун бурунгу ужурларын ажы-төлгө дамчыдар хүлээлге;
- ажы-төлдү бодунун ынакшылы-биле база бодунун үлегер-чижээнге кижизидер хүлээлге;
- ажы-төлдү сайзыралче чүткүлдүг кылдыр угаадыр хүлээлге;
- бичии кижинин четпес талазын эдип-чазаар хүлээлге.

Хүлээлге бүрүзү тускай утка-шынарлыг улусчу билиглерден, амыдыралчы дуржулгандан, улусчу ужурлардан тургустунган. Уругларны сүзүктөп кижизидер чаңчылдың кол сорулгазы – бичии кижини бодунга болгаш өске кижилерге, аал-оранынга, эртем-билигге, дириг амытаннарга, кадыкшылга, бойдуспа, культурага, күш-ажылга, ниитилелге эки хамаарылгалыг болурун хевирлээри.

Амгы үеде бичии уруглар чаңгыс хүннүн барык хөй үезин өөредилге болгаш немелде өөредилге черлеринге эрттирип турары-биле мөзү-бүдүш кижизидилгези өөредилгениң кол угланышкыны болуп, БАШКЫ деп мергежилдиг кижилерниң база албан күүседир хүлээлгези болур.

5-6 класстарның программалары «Бойдус болгаш улусчу ужурлар» (5 кл), «Кижини – онзагай чаяалга» (6 класс) деп ниити темалардан тургустунган. Оларның иштики утка-шынары аңгы-аңгы тематиктиг бөлүктөргө, темаларга, оларның дидактиктиг кезектеринге чардынган. Программа бүрүзүнүн сөөлүндө «Өреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери», «Өреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери», «Шээжилээр чогаалдар», «Хыналда айтырыглар», «Ажыглаар литература» бердинген.

Үстүдө айыттынган ниити темаларга дүүштүр башкының мурнунда дараазында кол сорулгалар салдынып турар:

- 1) чоннун экологтуг медреселин улустун аас болгаш амгы чогаалдарына, амгы үениң барымдааларына даянып тургаш ажы-төлгө дамчыдар (5 класс);
- 2) кижини – онзагай чаяалга деп улусчу үзел-бодалды ажы-төлгө синниктирер болгаш кижини деп атка төлептиг болурунга дузалажыр (6 класс).

Ажы-төлдүн назы-харын барымдаалап база кичээлдерниң практиктиг утка-шынарын бедидер сорулга - биле программаларже видеофильмнерни (оларны бо программаларга база номнарның сөзүглелдеринге дүүштүркылган), хөгжүм база биче аас чогаал, айтырыг-харыы, бот-хыналда кичээлдерин кириген. Башкы кижини программаларны тус черниң онзагай байдалын көргүскен материалдар-биле делгемчидип ап болур. Тематиктиг планнар капсырылгада бердинген. Программаларның үезин неделяда 1 шакка чижеглеп хувааган.

Бо программаларның мөзү-бүдүш хевирлээринге дээштии Кызыл кожууннун Шамбалыг ортумак школазына үр хуусаалыг шенелде үезинде бадыткаттынган. Ынчашгаш автор ук школаның коллективинге (директору Г.К. Ондар), өреникчилеринге база оларның чоок төрөлдөрүнө, кожууннун өөредилге килдизинге (эргелекчизи Т.Б. Куулар) четтиргенин илередип тур. Программаның бир дугаар шенелделиг үндүрүлгези 1995 чылда үнген.

5 КЛАСС

Бойдус болгаш улусчу уjurлар

Амылыг бойдус.

Тема 1. Бойдус-биле кижиниң холбаазы. Тыва улустуң бойдушту амылыг (дириг) деп көрүп чорааны – экологтуг медеделдин үндезини. Бойдууска хамаарышкан улусчу уjurлар – тускай тургузулгуг система. Ыры «Хамнаарак» (сөзү Степан Сарыг-оолдуу, аялгасы Алексей Чыргал-оолдуу). Хамнаарак биле кадарчының аразында хамаарылга. *«Амылыг бойдус»* (фильм көрүлдеси).

Тема 2. «Овааны алгаары» (аянныг номчулга кичээли). Ак - көк дээрге кыйгы салыры. Ак чажары деп езулалдың сүзүктүг утказы. Көк тудары деп езулалдың сүзүктүг утказы. Ак-көк дээрден дилег кылыры. Оваайөрээли.

Тема 3. «Шактар оглу, Чаңгыс тыва!» (Салим Сүрүң-оолдун «Тывалаар кускун» деп романындан үзүндү). Эжинге чагаа. Ондар-оолдун чагаазында бот миннишкин. Чагаада Салбак-оолдун овор-хевирин төрөөн чонунуң дылы, чеми, хеви, сагылгалары, хам чүдүлгези, мал, өжөөн чокулусчу чаңчыл, төтөглекчи чорук-биле харылзаштырганы. Улуг-Одагга манаг.

Ораннар дугайында.

Тема 4. Тыва улустуң оран дугайында билиишкени. Тыва улусчу философияда оран деп билиишкин. Тос оран, оларга тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Өртемчейга база чамбы-дипке чалбарыглар. Оран-таңдыга чалбарыг. Бичии уругларны оран-чурттуң чечээнге дөмейлээн мактал. «Кара-Доруг дерлиг турар...» (кожамык). «Оранчаан чурттуг болзун...» (йөрөөл). «Оран-делегейим, октаргай-делегейим...» (өршөөл). *«Тыва улустуң оран дугайында билиишкени»* (фильм көрүлдеси).

Тема 5. «Кедергей-ле байлак оран» (Монгуш Эргептин чогаалындан үзүндү). Бызаңчының күзели. Сырбык үнү. Шимчеп турар чодур дыт. Кодан сырбыктар, оларның шимчээшкени. «Дыргак каразы дег хөөредиг чок» деп чугааның утказы. Тожу – кедергей байлак оран.

Тема 6. Үш оран дугайында. Делегей мифологиязында үш оран, оларның, чурттакчылары болгаш чагырыкчылары. Азарлар, хоорлар – Дээр чурттакчылары. Кижиниң мөчөөн соонда чурттаар ораны. Үш оран аразында харылзаалар. *«Үш оран дугайында»* (фильм көрүлдеси).

Тема 7. Дээр дугайында. Дээр болгаш дээрлер билиишкени делегей культуразында илереткени. Дээр. Дээрлер – космостуң кол кезээ. Янзы – бүрү культуларда «Дээр адавыс» деп үзелди илереткени, ооң утказы. Дээрниң каъттары. Караң чүдүлгеде (шаманизм) тос дээр. Дээрге чалбарыыры, ооң ужуру. Дээрниң овор-хевириниң кижиниң хевинде, архитектурада илерээшкени, ооң утказы. Дээр чадаары (чалбарыг). *«Дээр дугайында»* (фильм көрүлдеси).

Тема 8. Ай болгаш хүн дугайында. Улустуң аас чогаалында ай биле хүннүң овор-хевирин көргүскени. Ай биле хүннүң өгленишкениниң дугайында тоолчургу чугаа. Ай былчааның дугайында чугаалар. Тываларның ай биле хүнге хамаарылгазы. Мөңгө аржаан (тоолчургу чугаа). Ыры «Белек» (сөзү Сергей Бюрбюнүү). Чогаалчының ынаанга сунуксаан белээн уран-чечен көргүскени. Ай календары, ооң онзагай демдектери. *«Ай болгаш хүн дугайында»* (фильм көрүлдеси).

Тема 9. Хүн дугайында. Хүн оранның кижилерге хайыразы. Хүн туттуруушкуну – шаг баскыраарының демдээ (улусчу үзел). К.К.Кудажы «Хүнге йөрөөл». Йөрөөлде хүн туттуруушкунунга хамаарышкан улусчу уjurларны илереткени. Чогаалчының хүнге хамаарышкан күзелдерин илереткени. *«Хүн дугайында»* (фильм көрүлдеси).

Тема 10. Хүн дуртунуң календары. Хүн дурту деп чүл? Хүн дуртунуң бөлүктери, оларның аттары. Хүн дуртун санап эгелээри. Хүн дуртунуң бөлүктериниң кезектери, оларның аттары.

Тема 11. Чайгы хүн дуртунуң ажыл-агый календары. Даң адып келгенин иледедир демдектер, өгнүң кыс ээзиниң ижи. Инек саар үениң демдектери. Шээр мал саар үеде хүн туружу. Малды одарладыр үениң демдээ. Малдың кидин-не обьтгаар үезиниң демдектери. Малды ырадыр кадарарының демдектери. Малды аал уунче ээлдирер үениң демдектери. Малды кодан уунче ай дээр үе. Шээр мал саар үениң демдектери. Бода мал саар үениң демдээ.

Сылдыстар дугайында.

Тема 12. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстарның хевирин дириг амытаннарга дөмейлээр чаңчылдар. Хеглун – буур-сылдыс (эвенклер). Сылдыс – кижиниң куыт сүнезини (индейлер). Каллисто деп чараш кыстың адыгже хуула бергениниң дугайында тоолчургу чугаа. Сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугаалары.

Тема 13. Надя Рушева – тыва авалыг планета. Дээрде планеталар. Планеталарга хүннүң дузазы. Чаа ажыттырган планеталарга онзагай кижилерниң аттарын тыпсыр чаңчыл. Чурукчу Надя Рушева аттыг планета. Ону тывысканының чылдагааны. *«Мальчиш-Кибальчиш»* (чурук-биле ажыл. *«Тыва авалыг планета»* (фильм көрүлдези).

Тема 14. Чеди-Хаан сылдыс. Тыва улустуң бурунгу чүдүлгезинде Чеди-Хаан сылдызынга чалбарыыр чаңчыл. Чеди-Хаанның сылдыстарын чылдар аттарынга дүүштүргени. Чеди-Хаан сылдызының дугайында тоол.

Чер дугайында.

Тема 15. Черниң бодарааны. Бүгү делегейниң чоннарының тоолчургу чугааларында дээр биле черниң тывылганын, оларның харылзаазын көргүскени. Чуурга дугайында бурунгу индий тоолчургу чугаа. Тыва улустуң «Кас» деп бурунгу тоолчургу чугаазында черниң тывылган чылдагааны. Буддизмде черниң тывылганының дугайында тоолчургу чугаа. Делегей культуразында черге хамаарышкан ниити болгаш аңгы чаңчылдар. Черге йөрээл (К.К.Кудажы). *Ыры «Бай-ла Тайгам»* (сөзү Леонид Чадамбаны, аялгазы улустуу. Клип.).

Тема 16. Делегей ыяжы. Делегей ыяжы деп билиишкинниң тывылган чылдагааны. Делегей ыяжының хевирлери. Ортаакы вектер үезинде делегей ыяжының утказын тодарадып турганы. Кижини төрөлгөтен биле делегей ыяжының омур-хевириниң (тургузуунун) дөмейлешкээ. Аңгы-аңгы чоннарның сүзүктүг ыяштары: хадың, бамбук, дуб, шиви, артыш. *«Делегей ыяжы»* (фильм көрүлдези).

Тема 17. Тыва улустуң сүзүктүг ыяштары. Хам дыт – аас-кежиктиң ыяжы. Хам дыттың хевирини. Тел ыяш. Тел ыяштың онзагай байдалы. Тел ыяштан кыс улустуң кежик дилээр утказы. Бай ыяш, оон онзагай байдалы база оон кежик дилээр утказы. *«Ыяшка тыва улустуң хамаарылгазы»* (фильм көрүлдези).

Тема 18. Онзагай чадаң үнүштер. Тыва улуста езулал кылырынга ажыглаар чадаң үнүштер: артыш, шаанак, шеңне, оргаадай. Артыш, артыштың хевирлери болгаш оларның онзагай демдектери. Шаанак, ону улусчу эмнээшкинге ажыглаары. Шеңне, шеңнениң эм шынары. Шеңне дугайында тоолчургу чугаа. Оргаадай – ховар эм үнүш. Оон дүрзүзү. Оргаадайны чалап алырының ужурлары. Оргаадай казарда чалбарыг. *«Чадаң үнүштер»* (фильм көрүлдези). *Ыры «Шеңне чечээ»* (сөзү болгаш аялгазы Каадыр-оол Бегзини).

Даштар – төөгүнүң херечилери

Тема 19. Төрөөн черим даштары. Даштарда төрөөн черниң (чурттуң), өг-бүлениң, төрөл бөлүк улустуң, кижиниң амы-хуу чуртталгазының сүзүктериниң илерээшкини. Самыбылыгның чүрээ – чер бөмбүрзээниң бир кезээниң төвү. Ужурлуг даштар, оларның бөлүктери болгаш утказы. *«Төрөөн черим даштары»* (фильм көрүлдези).

Тема 20. Төөгү-тураскаал даштары. Кижини дүрзүлүг көжээлер. Хаяларда дүрзүлөр (чуруктар). Дашта ойган бижимелдер. Күлтегингетураскааткан Улуг бижикте «мерген сөстү сиилбээн көжээ база даш сиилбикчилериниң» дугайында медээ. Тураскаал даштарда чоннуң амыдыралының илерээшкини. «Элбер-самдар чонну хептиг кылдым...» (Улуг бижиктен үзүндү). *«Төөгү-тураскаал даштары»* (фильм көрүлдези).

Тема 21. Чурт-девискээр даштары. Кандыг-бир девискээрниң боду бүткөн онзагай хая-даштыг даглары, оларга чоннуң сүзүктүг хамаарылгазы. Теве-Хая, ооң онзагайы (Сүт-Хөл кожуун). Хайыракан даа, ооң онзагайы (Улуг-Хем кожуун). Үттүг-Хая, ооң онзагайы (Барыын-Хемчик кожуун). Ужурлуг даштар, оларга чоннуң сүзүктүг хамаарылгазы. Самыылыгының чүрээ, ооң онзагайы (Кызыл хоорай). Чараш-Даштыг хем (Тожу кожуун), ооң онзагайы. Оваалар, оваа даштарының сүзүктүг утказы. Тываның улуг оваалары (Он-Кум, Адар-Төш, Калдак-Хамар). *«Чурт-девискээр даштары»* (фильм көрүлдези).

Тема 22. Ойнаар даштар. Сайзана даштары, оларның мал ажыл-ажылы, өгбиле холбаазы. Сайзана даштарын чыыры. Сайзана даштарының хемчээли, хевири, өң-чүзүнү. Бода мал даштары шилиири. Шээр мал даштарын шилиири. Хересел даштарын шилиири. Көдүрер даш – мөөрей дажы. Уруглар сайзанаан хүндүлээри. Көдүрер дашты хүндүлээрининң ужуру. *«Ойнаар даштар»* (фильм көрүлдези). *«Суг даштары»* (фильм көрүлдези)

Тема 23. Каасталга даштары. Тывага нептерээн каасталга даштары. Кыс кижиниң даш-биле каастаан хуу эдилелдери. Эр кижиниң даш-биле каастаан хуу херекселдери, эдилелдери. Каасталга даштарынга камныг, хүндүткелдиг болуру. *«Аът бажы дег алдын болгаш бөрү бажы дег мөңгүн»* дугайында тоолчургу чугаалар, ооң утказы. *«Каасталга даштары»* (фильм көрүлдези).

Тема 24. Чонар даш. Чонар даш (агальтматолит) – тыва чоннуң бир байлаа. Чонар даштың чыдар чери, ооң шынары. Чонар даш уран-чүүлү, ооң ужур-утказы. Дириг амытаннар – чонар даш уран чүүлүнүң кол темазы. Чонар даштың школалары. Тываның сурагылыг даш чонукчулары. *«Оран өө»* (ус шевер Владимир Салчактын ажылы), ооң сүзүктүг утказы. *«Чонар даш»* (фильм көрүлдези).

Тема 25. Хуваанак – төлге дажы. Хуваанак даштары, оларны чыырының ужуру. Хуваанак деп сөстүң утказы. Хуваанактың терминнери. Хуваанак төлгезиниң өске чоннарда нептерээни. *«Төлге даштары»* (фильм көрүлдези).

Арт-сын болгаш таңды дугайында

Тема 26. Арт – черниң бедии. Тыва культурада арт ажары деп билиишкин. Тывада улуг арттар. Артка хамаарышкан бурунгу ужурлар. *«Арт-сын ажып келдим...», «Аржай-буурул Саяным, өршээ ...»* (чалбарыглар). *«Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннер»* (фильм көрүлдези)

Тема 27. Ыдыктыг тос таңды. Тос – ыдыктыг сан, ооң утказы. Тываның тос кол таңдызы, оларның аттары, турар кожууннары.

Суг – бойдустан онзагай чаялгазы

Тема 28. Суг – бүгүдениң үндезини. Суг дугайында тоолчургу чугаалар. Саян-Алтайның түрк дылдыг чоннарының ийи өдүрөк дугайында тоолчургу чугаазы. Тыва улустуң Кас дугайында тоолчургу чугаазы (катаптаашкын). Суг ээлери, оларның омур-хевири. *«Ырла, Хемчик»* (сөзү Салим Сүрүң – оолдуу, аялгазы Альберт Тановтуу). Хем чалгыы - чадаган хылдары, саарыг – ыр, оларның бот-боттарының аразында холбаазы. *«Суг дугайында»* (фильм көрүлдези).

Тема 29. Аржаан. Аржаан деп сөстүң утказы. Тыва чонда аржааннаар чаңчыл, ооң ужуру. Аржаан чалаары. Аржаан ужурлары. *«Өршээ, хайыракан..?»* (аржаанга чалбарыг). *«Човулаңым чоттуң...»* (аржаанга четтиргенин илередири). *«Аржаан ээзи»* (чурук-биле ажыл). *«Аржаан»* (фильм көрүлдези).

Тема 30. «Сугга йөрээл» (К.К. Кудажы). Тыва кижиниң арыг сугга хамаарыштыр сагыыр ужурлары. Чогаалчының чагыы. *«Ойт, хемим, Кара- Чаатым...»* (хем-суг кежерде чалбарыг).

Ожукта от – амыдыралдың дөзү

Тема 31. От дугайында тоолчургу чугаалар. Отту янзы-бүрү чоннарның тоолчургу чугааларында көргүскени. Австралийжи тоолда оттуң кижилер холунга кирип келген төөгүзү. Олимпиге (бурганнар ораны) отту ажыглап турганы, ооң черде кижилер холунга кирип келгени (грек тоолчургу чугаа). Отка чүдүүр чоруктуң тывылганы.

Тема 32. От чаячы (тожу тываларының чаңчылдары). Тыва чоннуң культуразында отту чаячы деп тодараткан ужуру. Отка хамаарышкан чаагай

чаңчылдар. От ээзи, аңаа хамаарылган үнер чылдагааннар. «От ээзи» (чурук-биле ажыл). «Отка чүдүүр чорук» (фильм көрүлдөзү)

Тема 33. Отка йөрээл (К.К. Кудажы). Йөрээлде аңгы-аңгы чоннарның отка хамаарышкан тодарадылгалары. Тыва улустун одага хамаарышкан үлегер домаанын утказы. Чем үстүн отче чалаары. «Өлден арттар, өрттен артпас» деп үлегер домактын утказы. «От-көс-биле ойнавас!» деп чагыгның чылдагааннары. Чогаалчының йөрээли.

Тема 34. Бойдус – мээң чуртталгамда(түңнел кичээл).

Өөреникчилерниң угаан билир ужурлуг чүүлдери:

- амылыг (дириг) бойдус, ооң үндезини;
- тыва улусчу философияда оран деп билиишкин, ооң ужур-утказы;
- делегей культуразында «Дээр адавыс» деп үзелдин илерээшкини, ооңутказы;
- хүн дуртунун календары – улусчу билигнин курлавыры;
- сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында улусчу билиглер;
- дээрде планеталар, оларга хүннүн хүннүн дузазы. Чаа ажыттынган планеталарга онзагай кижилерниң аттарын тыпсыр чаңчыл;
- делегей ыяжы деп билиишкинниң тывылган чылдагааны;
- даштар – төөгүнүн херечилери деп билиишкин;
- агальтматолит (чонар даш) – тыва чоннун бир байлаа;
- арт ажары деп билиишкин;
- тос деп санның утказы;
- аржаан деп сөстүн утказы. Тыва чонда аржааннаар чаңчыл, ооң ужуру;
- тыва чоннун культуразында отту чаяачы деп тодараткан ужуру.

Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери:

- ак чажары, ооң сүзүктүг утказы;
- көк тудары, ооң сүзүктүг утказы;
- төтчеглекчи чорук, ооң утказы;
- үш оран, оларның аттары, чурттакчылары;
- караң чүдүлгеде (шаманизмде) тос дээр, оларның аттары;
- Дээрге чалбарыыры, ооң ужуру;
- хүн дуртунун календары, бөлүктери, оларның аттары. Хүн дуртун санап эгелээри;
- хүн дуртунун бөлүктеринин кезектери, оларның аттары;
- чайгы хүн дуртунун ажыл-агый календары (үелери, демдектери);
- тыва авалыг планета;
- Чеди-Хаан сылдыс, ону улусчу календарь езугаар саналгазы;
- черниң тывылганының дугайында улусчу база шажынчы үзел-бодалдар;
- делегей ыяжы, ооң утказы, хевирлери. Аңгы-аңгы чоннарның сүзүктүг ыяштарының аттары;
- тыва улустун сүзүктүг ыяштары, аттары, ужур-утказы;
- онзагай чадаң үнүштер, оларның аттары, онзагай демдектери, ажыглалы;
- ужурлуг даштар, оларның бөлүктери болгаш утказы;
- Самылыгның чүрээ, турар чери, чончу утказы;
- Тываның боду бүткен онзагай хая-даштыг даглары, оларның аттары, турар чери, оларга чоннун сүзүктүг хамаарылгазы;
- сайзана даштары, ооң утказы, малчын амыдырал-биле холбаазы, хемчээли, хевири, өң-чүзүнү;
- кыс кижинин даш-биле каастаан хуу эдилелдери, ооң аттары;
- эр кижинин даш-биле каастаан хуу херекселдери, эдилелдери;
- чонар даш уран чүүлүнүн темалары. Чонар даштын школалары. Тываның сураглыг даш чонукчулары.
- хуваанак даштары, ооң тодарадылгазы, чыырының

- ужуру.Хуваанактың терминнери;
- Тывада улуг арттар, оларның аттары, турар кожууну;
- Тываның тос кол таңдызы, оларның аттары, турар кожууннары;
- суг ээлери, оларның омур-хевири;
- аржаан ужурлары;
- тожу тываларының отка хамаарышкан чаңчылдары.

Шээжилээр чогаалдар

1. Овааны алгаары.
2. «Оранчаан чурттуг болзун...» (йөрээл).
3. «Оран-делегейим, октаргай-делегейим...» (өршээл).
4. «Кедергей-ле байлак оран» (Монгуш Эргептин чогаалындан үзүндү).
5. Дээр чадаары (чалбарыг).
6. К.К.Кудажы. Хүнге йөрээл.
7. Чеди-Хаан сылдыс дугайында тоолчургу чугаа.
8. Үгер сылдыс дугайында тоолчургу чугаазы.
9. К.К.Кудажы. Черге йөрээл.
10. «Элбер-самдар чонну хептиг кылдым...» (Улуг бижиктен үзүндү).
11. «Хайыракан арт кыры...» (чалбарыг).
12. «Арт-сын ажып келдим...» (чалбарыг).
13. «Аржай-буурул Саяным, өршээ ... » (чалбарыг).
14. «Өршээ, хайыракан..!» (аржаанга чалбарыг).
15. «Човулаңым чоттуң...» (аржаанга четтиргенин илередири).
16. «Ойт, хемим, Кара-Чаатым... (хем-суг кежерде чалбарыг).
17. К.К. Кудажы. Отка йөрээл (үзүндү).

Хыналда айтырыглар

1. Ак чажары деп чүл?
2. Көк тудары деп чүл?
3. Төтчеглекчи чорук деп чүл?
4. Чоннарның тоолчургу чугааларында каш оран барыл, оларның аттарынадаңар;
5. Тыва караң чүдүлгеде (шаманизмде) каш дээр барыл, оларның аттарынадаңар;
6. Дээрге улустар чүге чалбарып чоруурул?
7. Хүн дуртун кажан санап эгелээрил база кандыг улуг бөлүктерге чарыптурарыл?
8. Хүн дуртунуң улуг бөлүктериниң бичии кезектериниң аттарын канчаарадаарыл?
9. Чайгы хүн дуртун база мал ажылын өгге олургаш канчаар илередипболурул?
10. Надя Рушева деп кымыл, бир сылдыска ооң адын чүү дээштывысканыл?
11. Чеди-Хаанның сылдыстарын улусчу календарь езугаар канчаарсанаарыл ?
12. Чүү деп дириг амытан чылында төрүттүнген силер база Чеди-Хаандабодунарга хамаарышкан сылдысты билир силер бе?
13. Чүнүң ачызында черге үнүштер өзүп келгенил?
14. Черниң тывылганының дугайында улусчу база шажынчы үзел-бодалдар, ужурлар билир силер?
15. Делегей ыяжы деп чүл база аңгы-аңгы чоннарда чүү деп сүзүктүгьяштар барыл?
16. Тыва улус чүү деп ыяштарны ыдыктыг (сүзүктүг) ыяштар дээрил, оларның ужур-утказын канчаар тайылбырлап болурул?
17. Кандыг онзагай чадаң үнүштер билир силер, оларның аттарын, онзагай демдектерин, ажыглалын тайылбырлаңар?
18. Кандыг даштарны ужурлуг даштар дээрил, оларны канчаар бөлүктөп турарыл?
19. Самыбылыгның чүрээ деп даш кайда турарыл, ону чүге ынчаар адааныл?
20. Тывада боду бүткен кандыг онзагай хая-даштыг даглар билир силер, оларның аттарын, турар черин адаңар;
21. Сайзанак деп чүл, сайзанактап ойнаар даштарның хемчээли, хевири, өң-чүзүңү кандыг болурул?
22. Кыс кижиниң даш-биле каастаан кандыг хуу эдилелдери турарыл база аңаа

- хамаарышкан кандыг ужурлар билир силер?
23. Эр кижиниң даш-биле каастаан хуу херекселдерин, эдилелдерин билирсилер?
 24. Чонар даштан кандыг-кандыг овор-хевирлерни кылып турарып, оларны канчаар бөлүктөп болурул? Тываның сураглыг даш чонукчуларының аттарын адаңар.
 25. Хуваанак дугайында чүнү билир силер, ону допчuzu-биле чугаалаңар.
 26. Арт деп чүл? Тывада кандыг улуг арттар барыл, оларның аттарын, турар кожуунун адаңар.
 27. Тываның каш кол таңды барыл, оларның аттарын, тураркожууннары адаңар.
 28. Суг ээзи, ооң овор-хевир чүгө кижилерден хамааржырыл?
 29. Аржаанга хамаарыштыр кандыг ужурлар билир силер?
 30. Тожу тываларында отка хамаарышкан кандыг чаңчылдар барыл?
 31. Отка хамаарышкан кандыг улусчу ужурлар билир база сагып чоруурсилер?

Ажыглаар литература

1. Бондырева, С. К. Я в поисках своей идентичности и специфика идентификации в современном мире // Мир психологии. – 2016. – № 3 (87). – С. 75-84.
2. Гумилёв, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М, 1993. – 498 с.
3. Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия / Волков Г. Н. М-во образования и науки Российской Федерации, ГОУ ВПО Калмыцкий гос. ун-т, лаб. этнопедагогических инноваций. – Элиста: Калмыцкий гос. ун-т, 2009. – 575 с.
4. Волков, Г. Н, К. Б. Салчак, А. С. Шаалы. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 211 с.
5. Даржа, В. Тайны номадов. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2007. – 256 с.
6. Кенин-Лопсан, М.Б. Алгыши тувинских шаманов.-Якутск, 2007. – 206 с.
7. Киселев, В.М. Месяц в Артеке. – Кызыл, 1987. 141 с.
8. Курбатский, Г. Н. Тувинские праздники. – Кызыл, 1970.
9. Мифы народов мира: энциклопедия в 2 т. / Гл. ред. С. А. Токарев. – М.: НИ «Большая Российская энциклопедия», 1998. – Т.2. – 719 с.
10. Самбу, И. У. Тувинские народные игры. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1978. – 137 с.
11. Сундуй, Г. Д. Мир детства кочевой Азии: опыт духовно-нравственного воспитания: [монография] – Кызыл, 2009. – 165 с.
12. Чистик, Ж.К. Экологическая культура тувинского этноса. – Кызыл, 2010. – 176 с.

Тыва дылда

1. Адыг-Түлүш, К.Т. Скиф хүн түрк уранхайның хуулгаазынтывалары. – Кызыл, 2014. – 224 а.
2. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 с.
3. Кудажи, К.К. Уйгу чок Улуг-Хем. Кызыл том. – Кызыл, НҮЧ, 1974. Ар
4. Самбу, И. У. Тыва оюннар. – Кызыл, 1992. 102 ар.
5. Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар: 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга ному. – Кызыл : НҮЧ, 2005. – 151 ар.
6. Сундуй Г.Д, Ондар Г. К. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер. – Кызыл, 2004. – 141с.
7. Сундуй, Г.Д, А.С.Шаалы. Улусчу ужурлар. 5 класс. Кижиге эш херек. Өөредилгелиг видеофильм. – Кызыл, 2009. – Режим доступа: irnsh.ru> этнопедагогика.

Тематиктиг план (5класс).

Нийти темазы: Бойдус болгаш улусчу ужурлар.

Темалары	Шагы	Эрттирер ай, хүнү
Амылыг бойдус.	1	
Тема 1. Бойдус-биле кижиниң холбаазы.		
Тема 2. Овааны алгаары.	1	
Тема 3. С.Сүрүң-оол. Шактар оглу, Чаңгыс тыва..! (Тывалаар кускун деп романдан үзүндү).	1	
Тема 4. Тыва улустуң оран дугайында билиишкени.	1	
Тема 5. Монгуш Э. Кедергей-ле байлак оран (чогаалдан үзүндү).	1	
Ораннар дугайында.	1	
Тема 6. Үш оран дугайында.		
Тема 7. Дээр дугайында.	1	
Тема 8. Ай болгаш хүн дугайында.	1	
Тема 9. Хүн дугайында.	1	
Тема 10. Хүн дуртунуң календары.	1	
Тема 11. Чайгы хүн дуртунуң ажыл-агый календары.	1	
Сылдыстар дугайында.	1	
Тема 12. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар.		
Тема 13. Надя Рушева – тыва авалыг планета.	1	
Тема 14. Чеди-Хаан сылдыс.	1	
Чер дугайында.	1	
Тема 15. Черниң бодарааны.		
Тема 16. Делегей ыяжы.	1	
Тема 17. Тыва улустуң сүзүктүг ыяштары.	1	
Тема 18. Онзагай чадаң үнүштер.		
Даштар – төөгүнүң херечилери.		
Тема 19. Төрээн черим даштары.		
Тема 20. Төөгү-тураскаал даштары.		
Тема 21. Чурт-девискээр даштары		
Тема 22. Ойнаар даштар.		
Тема 23. Каасталга даштары.		
Тема 24. Чонар даш.		
Тема 25. Хуваанак – төлге дажы.		
Арт-сын болгаш таңды дугайында.		
Тема 26. Арт – черниң бедии.		
Тема 27. Ыдыктыг тос таңды.		
Суг- бойдустуң онзагай чаялгазы.	1	
Тема 28. Суг – бүгүдениң үндезини.		
Тема 29. Аржаан.	1	
Тема 30. К.Кудажы Сугга йөрээл.	1	
Тема 31. От дугайында тоолчургу чугаалар.	1	
Тема 32. От чаячы (тожу тываларының чаңчылдары).	1	
Тема 33. К. Кудажы Отка йөрээл.	1	
Тема 34.Бойдус – мээң чуртгалгамда (түннел кичээл).	2	
Шуптузу	35	